

P. Lakatos Iлона

A „Mi változik a mai magyar nyelvben” témához a dialektológia szemszögéből szeretnék hozzászólni. Kapcsolódva Kontra Miklós és Sándor Klára előadásához – elismerve és vallva, hogy a nyelv egymással szoros kapcsolatban lévő nyelvváltozatok együttese, hogy a nyelv egyik jellemzője a változatosság, a másik pedig a folytonos változás – most egy nyelvváltozatról, a nyelvjárásról és az azon belül bekövetkezett változásokról szólnék.

Nézzük meg, miben térnek el a nyelvjárások az alapvető földrajzi tényezőkön kívül a többi nyelvváltozattól, hogyan hathat ez a nyelvjárási beszélőkre, ill. milyen sajátos változások jellemzik a nyelvjárásokat?

A kérdés első részére válaszolva a következőket emelhetjük ki:

- a nyelvjárások ugyan szűkebb kommunikációs érvényűek, mint a köznyelv, de éppen a nyelvjárás az a nyelvváltozat, amely a legtöbb egyéb nyelvváltozattal kapcsolatban lehet, érintkezhet (a köznyelvvvel, a különböző társadalmi nyelvváltozatokkal, másik nyelvjárás(ok)kal (vö. Kiss Jenő (szerk.) 2001: 29). (A nyelvjárások bizonyítják, hogy az ún vízszintes és függőleges tagolódás szerves, elválaszthatatlan egységet alkot);
- ennek következménye, hogy a nyelvjárási beszélők körében lehet a legtömegesebb egy másik azonnyelvi nyelvváltozatnak az ismerete;
- így a „nyelvjárási beszélők kommunikációs hatóköre nyelvjárási kompetenciája révén nagyobb, mint a köznyelvi egynyelvűeké” (Kiss Jenő i. m. 207);
- ezzel függ össze, hogy a nyelvjárási beszélők kifejezési lehetőségei árnyaltabbak, differenciáltabbak lehetnek [vö. még: „valamennyi

változat potenciálisan stiláris értéket is hordoz” (Péter Mihály 1978: 231), és „Az anyanyelvjárás... stílussá egy társadalmi kontextusban válhat, amelyben más nyelvváltozatok is megjelennek, s rámutatnak a lényegibb összefüggésekre” (Tolcsvai Nagy Gábor: 1996: 63];

- felmérések igazolják azt is, hogy a nyelvjárást beszélők elfogadóbbak más nyelvváltozatokkal, számukra ismeretlenebb nyelvhasználati megoldásokkal (vö. Kiss Jenő 1999: 137)

Másik kiinduló kérdésünk az volt, milyen speciális jegyeket hordoznak a nyelvjárási változások, milyen tényezők a döntőek ezekben a változásokban?

- Szintén tény, hogy a nyelvjárások változása elsősorban pragmatikai-nyelvhasználati síkon zajlik,
- vagyis „csökkent azoknak a nyelvhasználati szinteknek a száma, amelyekben a nyelvjárás használata korábban kizárólagos vagy elsődleges volt”,
- ugyanakkor „megnőtt a nyelvjárások identitásjelző funkciója, otthonosságérzet-kifejező szerepe” (Kiss Jenő 1999: 420, ill. az utóbbiról Herman 2000: 389).
- A legfontosabb változási irány a köznyelvhez való közeledés, ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyelvjárások változását csak a köznyelvhez képest végbemenő konvergencia folyamatára lehetne leszűkíteni, s nem jelenti a nyelvjárások korábban meghirdetett kihalását sem. A köznyelvhez való közeledés a nyelvjárási elemek és szabályok variábilissá válásához, a nyelvjárási nyelvhasználat variálódásához vezet (vö. „a nyelvjárás és a köznyelv közötti variábilis sáv természetes jelensége a két nyelvváltozat kapcsolatának” (Kiss Jenő i. m.: 237).

- A változásnak indult jelenségek alakulását befolyásolhatja, hogy „kitágult a nyelvjárási normatolerancia” (Kiss Jenő 1996: 150), ill. a „kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő” attitűd jellemzi a nyelvjáráshoz való viszonyt a korábbi „szégyenlő-önfeladó” attitűd helyett (vö. Kiss Jenő (szerk.) 2001: 222–223).

Tény az is, hogy napjaink legjelentősebb nyelvi változásai a nyelvjárásokban zajlanak. Kiss Jenő akadémiai székfoglalójában ennek okairól a következőket mondta: „A nyelvjárási beszélők a modernizálódásnak és a hagyományörzésnek magasabb fokú feszültségzónájában élnek, mint a köznyelv beszélői... Találkozott és találkozik tehát egy nyelvhasználati változatosságot indukáló társadalmi igény s a nyelvjárási struktúrákra is jellemző természetes variabilitás, s e kettő együtt vezet a felgyorsuló változásokhoz”.

A változások magukkal hozták azt is, hogy a korábbi vizsgálati módszerekkel már nem lehet kutatni őket. S itt jutunk el a dialektológia és a szociolingvisztika szoros és szükségszerű, egymást kiegészítő (s semmiképpen sem egymással szembeállítandó) kapcsolatának jelzéséig. Ennek eredményeképp ma már tréfásan a szociolingvisztikával megtermékenyített dialektológáról, komolyabban szociodialektológiáról (vö. Kiss Jenő 1999: 419) beszélhetünk.

E bevezető után a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén folyó kutatások egy-két részeredményének és kutatási elvének bemutatásával szeretném igazolni a fentieket.

Kapcsolódva a tudományos ülészak témájához két egymással összefüggő, egymásból következő, de mégis különböző kutatásról szólnék. Az egyiket Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kilenc községében, a nyelvatlasz korábbi kutatópontjain végeztük. Részben az MNyA vizsgálta jelenségek változásának jellegét és módját mértük fel, továbbá azt, hogy az iskolázottság, foglalkozás, nem, ill. az ismert egyéb szociolingvisztikai tényezők milyen mértékben szabályozzák, módosítják az egyén nyelvhasználatát. Vizsgálatunk így – módszereiben is – szociolingvisztikai szempontokkal kiegészített nyelvjáráskutatás volt, közel állt a szekuláris nyelvészetben valóságosidő-vizsgálatnak nevezett módszerhez. A módszer lehetőséget adott arra is, hogy a látszólagosidő-vizsgálattal együtt – hiszen az egyes generációk nyelvhasználatának összehasonlításával azt is végeztünk – megpróbáljuk elkülöníteni az éppen zajló nyelvi mozgást (vö. Labov: change in apparent time) és a nyelvi változást (change in real time); elkülöníteni az ún. „korlétra” okozta életkori változásokat. Fontos ez, hiszen a nyelvjáráskutatások – a saját kutatásaink is – alátámasztották, hogy idősebb korban, a nyugdíjba vonulással, a társadalmi elvárások csökkenésével, a kapcsolatrendszerek szűkülésével újra erősödnek a nyelvjárási elemek és az ezekhez kapcsolódó használati norma a beszélők nyelvhasználatában (vö. Kiss Jenő 1995: 94).

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végzett vizsgálatok eredményei ugyanazokat a változásokat jelezték, amelyeket a bevezetőben is említettem. Ugyanakkor azt is mutatták, hogy a különböző módszerekkel gyűjtött (aktív indirekt módon kérdő mondatos, ill. kiegészítéses, megítéléses tesztekkel,

interjúkkal), különböző nyelvi szintekhez tartozó több száz nyelvjárási jelenség közül – természetesen a jelentős tagolódás, variabilitás mellett – mindössze néhány tekinthető kihaltnak. (Ilyen adatok csak a szókincs területéről vannak, ahol a lexéma kihalása vagy archaikussá válása mögött a denotátum ismeretlenné válása áll (vö. pl. Herman 2000: 39). Ezek az eredmények és az az általunk is megtapasztalt tény, hogy a peremhelyzetben lévő települések nyelvhasználata jobban különbözik a köznyelvtől és a belső részen levő nyelvközösségektől; továbbá megyénk sajátos helyzete, „hármass határ volta” arra az elhatározásra vezettek bennünket, hogy vizsgálatainkat kiterjesszük közvetlenül az országhatáron túlra is. A kiválasztott, ma már Ukrajna és Románia területén lévő, de ma is teljesen magyar anyanyelvű és viszonylag zárt falvakat csak néhány kilométer és a határ választja el egy-egy magyarországi településtől. Így 18, párba állítható településen (9 határon inneni és 9 határon túli) vizsgálhattuk az országhatár nyelvi egységesülést és az ezzel összefüggő nyelvi elkülönülést befolyásoló szerepét, a Trianon óta jelentősen eltérő történelmi-társadalmi és beszélőközösségi kontextus, az eltérő nyelvpolitika hatását az azonos, az északkeleti nyelvjárási régióba tartozó nyelvjárási beszélőkre. Kutatásainkra így a napjainkban előtérbe kerülő többdimenziós szemlélet a jellemző. A nyelvi adatokat a tér, az idő és a társadalmi dimenziók metszéspontjában értékelhetjük.

Korreferátumomban csak néhány adat bemutatására van idő, de talán ezekkel is lehet érzékeltetni azt, hogy mi és miért és mi nem és miért nem változik a nyelvjárásokban.

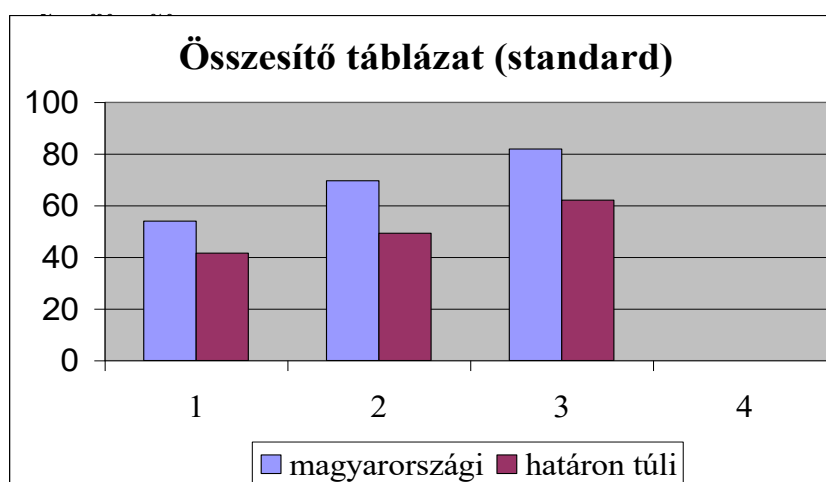
Azt, hogy a nyelvjárások elsősorban használati körükben változnak, igazolja az is, hogy mindazok a dialektális sajátosságok, amelyeket vizsgált

területünkről nyolcvan, ötven vagy negyven évvel ezelőttről adatoltak (például *kapi, tudol, Sanyiéknál megyek, Sanyinól jövök*), napjainkban is megtalálhatók, de szociolingvisztikai szempontból differenciáltan.

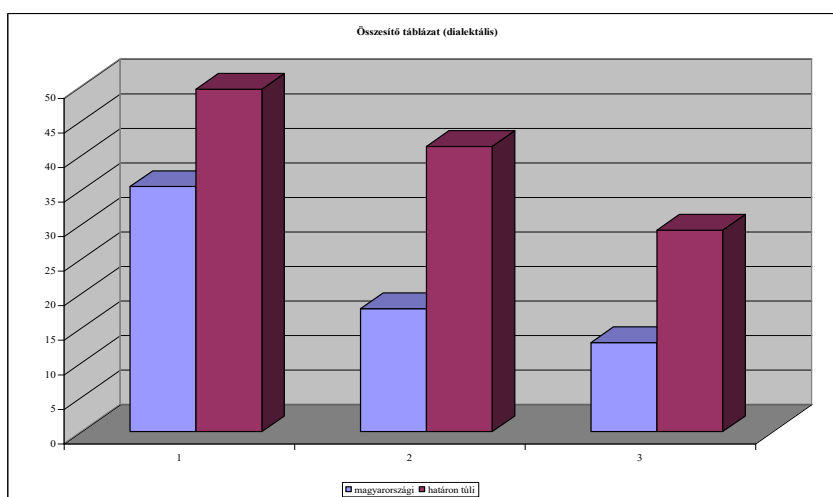
A folyamatos beszédben pedig – amikor csökken az adatközlő saját beszédprodukciónak kísérő figyelme – még azok a nyelvjárásiasságok is felbukkannak, amelyek már a múlt század elején is archaizmusok voltak, s a dialektológusok megjósolták kihalásukat: *késvel, faért, Moszkvaig* (vö. Csúry 1929: 13–14). Ezek a jelenségek azonban csak a legidősebb beszélők nyelvhasználatát jellemzik, mint ahogyan a *tudi, mondi*-féle alakok, ill. a *nó, -nő* feltételes módjel is.

Eredményeinket három diagram és egy szóföldrajzi térkép bemutatásával szeretném érzékeltetni. A diagramok összesítő eredményeket mutatnak. Hangtani, alaktani és a szókincshez kapcsolódó nyelvjárási jelenségek adatait az életkor, a nemzedékek tükrében határon inneni és túli lebontásban. Az adatokat 10 településről aktív indirekt módszerrel, kérdőívvel gyűjtöttük.

A diagramok értékelése (kb. 5 ezer nyelvi adat alapján)

1. A *standard* változatokat ábrázoló diagram mutatja, hogy az országhatár, ill. az ennek következményeként jelentkező több évtizedes kényszerű elzártság egyértelműen a nyelvhasználatot befolyásoló tényező az egymáshoz közel fekvő, azonos nyelvterülethez tartozó teljesen magyar nyelvű, csak a határ elválasztotta településeken. A határon innen és túl is egyértelmű a köznyelvhez közeledés, de a határon túl a nyelvi változás lefolyása lassúbb, mint a határon innen: a kisebbségi magyar nyelvek az anyaországihoz viszonyítva *fáziskésésben* vannak. (Számos Magyarországon már archaizmusnak tekinthető jelenség a határon túl szociális érvényű).

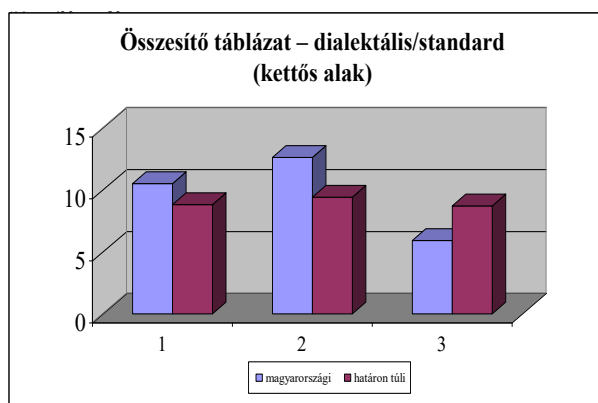
2. A dialektális változatok diagramja két lényeges különbséget mutat vizsgálatunk szempontjából. Az egyik az, hogy a kisebbségi beszélőközösségekben nincsenek olyan kiugró ellentétek az egyes generációk nyelvjárásiassági mutatói között, mint a magyarországi településeken: a változás lassúbb és egyenletesebb. A másik: a középgeneráció adatainak mutatói. A nem magyarországi

kutatópontokon a középgeneráció adatai a legidősebbekéhez (a nyelvjárási alapréteg hordozóiéhoz) állnak közelebb, Magyarországon viszont a fiatalokéihoz. Ennek a már említett fáziskésés mellett egyéb okai is lehetnek, ezek közül egyet emelnék ki: a magyarországi és a külhoni „nyelvi piac” közötti különbséget. Magyarországon a közösség aktív tagjaival szemben érvényesülnek a legnagyobb fokú és a magyar köznyelvhez igazodó nyelvhasználati elvárások (vö. Kiss Jenő (szerk.) 2001: 178–79), a kisebbségi beszélőközösségekben viszont ezek az elvárások – az ismert okok miatt – inkább főként a fiatalokra, az iskoláztatásban résztvevőkre vonatkozhatnak, és inkább egy regionális köznyelvhez igazodnak.

Itt lehetne beszélni arról – és ez természetesen külön előadás témája lehetne –, hogy a földrajzi, történelmi, társadalmi stb. okok mellett a határon túl a nyelvjárás őrzését biztosító tényező a *pozitív nyelvi attitűd* is. A határon túl az együvé tartozást, a sokszor megható érzelmi kötődést is jelző és jelentő nyelv védeése, a „csak ez van nekünk” érzése meghatározó.

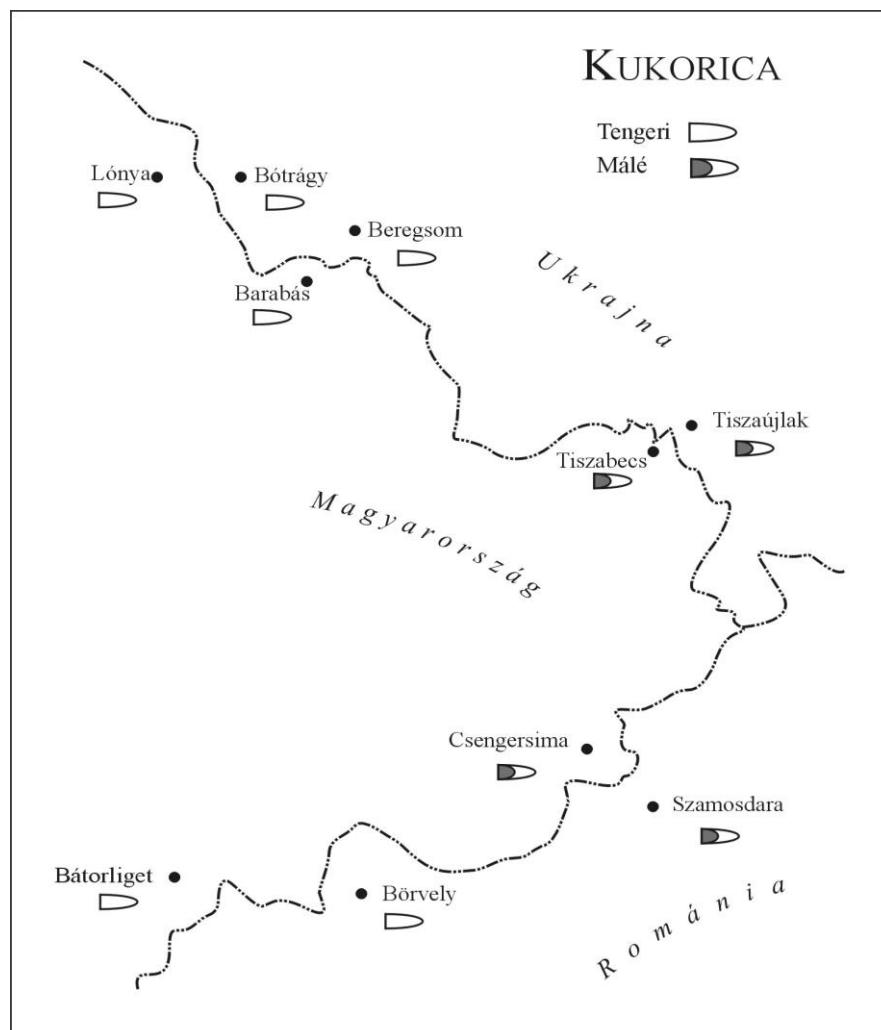
A határon innen a beszélők nyelvi, nyelvjárási tudatossága sokkal nagyobb; a különböző változatok nyelvjárási volta (főleg az alaktaniaké) tudott, ismertebb az egyikhez-másikhoz járuló *stigma* is, így működik az a tendencia, hogy az ilyen jelenségek kiszorulása, ill. a csak informális helyzetre való visszaszorulása felerősödik.

3. A 3. diagram a kérdőív hívómondataira együtt, egyszerre megadott dialektális és standard adatok arányát mutatja. Igazolja azt is, hogy a változás mindig *follyamat*, a régi és az új változatok nem kizárják egymást, hanem együtt élnek. A határon innen és túl is jelentős számú kettős alak érzékelteti azt az átmenetiséget, amelynek megragadását kutatásunk egyik legjelentősebb eredményének tartjuk. Ismét azt látjuk, hogy kisebbségi körülmények között nincs lényeges különbség az egyes korcsoportok között: az adatok a dialektális és standard variánsok egymás mellett élését mutatják. A magyarországi fiatal adatközlők kiugróan alacsony kettős adatai a köznyelv irányába való jelentős elmozdulást jelzik legalábbis formális helyzetben. Szembetűnő a magyarországi középnemzedék adata. Úgy tűnik, e korosztály nyelvhasználatában ragadható meg leginkább az átmenetiség, a variabilitás. Minden bizonnyal – az előbb már említett külső okok miatt is – ők kényszerülnek legtöbbször kódváltásra, de éppen ezért variábilissá váló nyelvhasználatuk miatt leginkább ők is képesek erre. (Figyelemre méltó, hogy a diagram V-hatást mutat (vö. Chambers, Trudgill 1998: 78–79.), (vö. Kontra Miklós előadása).

(Az átmenetiség – természetéből adódóan – a szókincs területén ragadható meg leginkább. Magyarországon már a dialektális és köznyelvi változat él egymás mellett, a határon túl pedig két vagy több dialektális változat, vagyis az anyaországban – A magyar dialektológiában is található terminológiával – a tájszavak heteronimái, az államhatáron túl a tájszavak szinonimái adják a tagoltságot. A dialektális és standard alakok egymás mellett élését az interjúszövegek is igazolják minden kutatópontról. A mentális lexikonban egymás mellett élő variánsokból az élő beszéd dinamizmusában hol egyik, hol másik ölt hangzó formát, az ugyanazon adatközlő szövegében eltérő gyakorisággal ugyan, de általában mindkét variáns jelen van.)

4. A kukorica szóföldrajzi térképe

A változás melletti állandóság igazolására is a szókincs területéről hozok példát. A három határ ellenére (magyar, ukrán, román) az egymáshoz közel lévő településeken (Tiszabecs, Tiszaújlak, Csengersima, Szamosdara) megmarad a *málé* tájnyelvi lexéma. Szociálisan érvényes használata elválasztja a településeket a környező falvaktól, jól kirajzolódik az izoglossza. S ami igazán lényeges, a korábbi akár százévvvel ezelőtti adatokat tartalmazó néprajzi térképekkel összevetve (vö. Balassa Iván, Páll I.) jelenlegi adatainkat, az izoglosszák nem változtak.

Korreferátumomban azt próbáltam bizonyítani, hogy a bevezetőben említett nyelvi változatosság és folyamatos nyelvi változás a nyelvjárásokban és azok mozgásában nagyon jól megragadható. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a változás elsősorban nem a nyelvjárások nyelvi, rendszertani jellemzőit érinti (bizonyos tendenciák természetesen ott is jelentkeznek), hanem a nyelvhasználat színtereit. Az is egyértelmű, hogy „a nyelvjárási változások az azonos irányba készítő köznyelvi hatás ellenére sem prognosztizálhatók minden esetben” (Kiss Jenő akadémiai székfoglalójából) (vö. Sándor Klára korreferátumával). Előadásom talán bizonyítja azt is, hogy a nyelvjáráskutatás még nagyon sok lehetőséget rejt magában. [Emellett a nyelvjárások mint belső kontaktusváltozatok tanulmányozása a kontaktusváltozatok átfogóbb vizsgálatára is lehetőséget ad, ill. a nyelvjárási változások vizsgálatának fontosságát mutatja az is, hogy a változási folyamatok értékelése a múltbeli változások magyarázatában is felhasználható (vö. Benkő Loránd 1982: 9–27.)].

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1982. A nyelvjárási monográfiák. In. Szabó Géza, Molnár Zoltán (szerk.): Dialektológiai szimpozion. Veszprém, VEAB. 9–27.
- Chambers J. K.–Trudgill, P. 1988. Dialectology. Cambridge
- Csűry Bálint 1929. A szamosháti és ugoctsi nyelvjárások nevezetesebb sajátságai. Magyar Nyelv 11–6.
- Herman József 2000. Nyelvi tudat, nyelvi változás, nyelvi politika. Magyar Tudomány. 4: 385–96.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest.

- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció. Magyar Nyelv 138–51.
- Kiss Jenő 1999. a) Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek. Magyar Nyelv 129–39.
- Kiss Jenő 1999. b) A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. Magyar Nyelv 418–25.
- Labov, William 1972. Sociolinguistic. Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII: 221-31.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A magyar stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Trudgill, Peter 1997. Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába. Szeged, JGYTF